

Det hopklistrade panoramat

Staffan Bergwik

◀ DETALJ AV
PANORAMA från
ett av Sven Hedins
läger i Himalaya 1908.

Hur skapas en punkt från vilken vi kan överblicka världen? Vilken kunskap blir möjlig från en sådan punkt, och vad upplever den som står där? Vidare, och viktigast här: kan vi säga att en sådan punkt har en historia? Efter hemkomsten från sin tredje Asienresa satte sig geografen Sven Hedin ned och klistrade ihop flera fotografier av berg tagna i Himalaya till ett geografiskt och visuellt panorama. Färden hade gått till Tibets högländer och pågått mellan 1906 och 1909. Det hopklistrade panoramat – ett av hundratals liknande – var del av en bredare ambition att skapa ett perspektiv genom vilket landskap kunde betraktas i sin helhet. Förmågan att se världen från ovan var något Hedin eftersträvade, till exempel genom att framställa fotografier. Höjd, avstånd och landskapets interna relationer hörde till de fenomen som han önskade bestämma.

Sven Hedin gjorde fyra ”expeditioner” till det ”inre Asien” (som han själv kallade det) mellan 1893 och 1935. Han försökte flera gånger hitta olika sätt att presentera överblickspositionen. Uppe i bergspasset Angden-La i Tibet, 5 643 meter över havet, berättade han i maj 1908 att det omgivande landets väldighet inte kunde beskrivas, det var tvunget att ses: ”blicken når fullkomligt skarpt till oerhörda avstånd. Man svindlar och tycker att jorden har vuxit och antagit väldigare mått än förut”. Och väl hemma i Stockholm igen arbetade Hedin med att sammanställa hundratals observationer i teckningar, målningar och fotografier: alla gav de visuella representationer av den plats som gett upphov till svindelkänslorna.

Försöken att studera naturen från höjden engagerade också Vetenskapsakademien. År 1902 blev Hedin ledamot av Akademien, och 1924–25 var han dess preses (ordförande). Samtidigt engagerade han sig i försök att använda luftskepp för vetenskapliga observationer. Som representant för Vetenskapsakademien var Hedin medlem i Internationale Studiengesellschaft

PANORAMA SKAPAT AV FOTOGRAFIER tagna av Sven Hedin under en expedition till "Transhimalaya" 1906-09.

zur Erforschung der Arktis mit dem Luftschiff, med Fridtjof Nansen som ordförande. Sällskapetets syfte var att utarbeta studier av Arktis från luften. Frågan om luftskeppens betydelse för vetenskapen diskuterades också i Akademien; i oktober 1924 presenterade Hedin, Svante Arrhenius och andra ledamöter en petition om att tillverkningen av zeppelinare skulle fortgå i den tyska staden Friedrichshafen. Luftskeppen "synes komma att bliva av allra största betydelse för den vetenskapliga forskningen, särskildt inom de geografiska och geodetiska områdena". Hedin var en av dem som

tydligast argumenterade för att Akademien skulle göra ett uttalande om skeppens betydelse, ”och låta detta sitt uttalande ofördröjligen genom pressen komma till allmän kännedom”. Luftskeppsepoken i forskningen tycks ha varit som mest intensiv under 1920-talet; såväl den misslyckade Nobileexpeditionen till Arktis, då ett luftskepp kraschade på isen vid Svalbard, som Hindenburgkatastrofen 1937 ändrade förutsättningarna.

Fotografiska tekniker, jämte bergsklättring och luftskepp, var exempel på hur vyn från höjden tillskrevs en särskild kunskapsbärande karaktär och

SVEN HEDIN ANVÄNDE ÄVEN PAPPER OCH PENNA för att fånga olika panoramor under sina expeditioner.

legitimitet. Men sätten att konstruera en upphöjd observationspunkt var flera, och det gemensamma för dem var strävan att ta observatören uppåt, vertikalt. På sin andra expedition mellan 1899 och 1902 studerade Hedin ökenområden i Asien, inte minst genom att färdas på kamelryggen. Djuret var ett effektivt transportmedel, men kan också förstås som en kunskapsproducerande teknik. Hedin berättade själv att från kamelens rygg sträckte ”ökenhavet ut sig framför oss”. Kamelen var bokstavligt talat en upphöjd plats där Hedin producerade många teckningar, skisser och kartor. Från den positionen hade han en utmärkt vy över ”det platta landet”.

Vid tiden för hans sista stora expedition, som varade mellan 1926 och 1935, hade genomgripande tekniska förändringar skett. Även om kameler fortsatt var viktiga transportmedel prövade Hedin nu att använda flygplan, inte minst genom ett samarbete med det tyska flygbolaget Lufthansa. De var intresserade av att skapa en flyglinje mellan Peking och Berlin, och för Hedin erbjöd samarbetet möjligheter att studera landskapet genom att ”segla bland molnen”. Med hjälp av kamelen och flygplanet kunde Hedin placera sig själv på en plats där han kunde se landskapets struktur. Teknikerna förändrades, men idén om en kunskapsmässigt produktiv, och vertikalt upphöjd, position förblev intakt.

Vid sidan av sina vetenskapliga ansträngningar utvecklade Hedin litterära grepp för att skapa känslor av upphöjdhet. År 1911 publicerades boken *Från pol till pol*, vilket motsvarade den sträcka han hade tillryggalagt i Asien. På bokens framsida fanns en bild av jorden på avstånd, och en av rubrikerna i det avslutande kapitlet lød: ”Jorden sedd från månen”. Läsaren skulle föreställa sig ett besök hos ”mångubben”. Hedin riktade den tänkta mån-

resenärens blick tillbaka mot jorden, och skapade på så sätt en översikts-effekt: jorden svävade ”rakt över våra huvuden, skarpt tecknad mot den nattsvarta himlen”. Den vände ”just Stilla havet emot månen [...] De vita strimnor, som spänna sitt bälte kring ekvatorn, äro molnmassor, jagade över havet av passadvindar”. Observatören kunde också se ”en stor vit fläck – det är packisen kring Nordpolen”.

De hopklistrade fotografierna var alltså bara ett av flera exempel på hur överblick blev möjlig. Den blev till såväl i text som i bilder, fotografier, tavlor och kartor. Alla placerade de iakttagaren på ett ställe där naturens proportioner och strukturer – landskapets ”habitus”, som Hedin vid ett tillfälle kallade det – framträdde.

Hedins panoramor från Himalaya vetter också mot ett större vetenskapshistoriskt sammanhang. Under hela 1800-talet strävade flera naturforskare efter att gå från lokala iakttagelser till förmågan att framställa världsomspännande sammanhang och global kunskap om naturen. Meteorologi, klimatologi och oceanografi hörde till de fält som bidrog allra mest till viljan att skapa vetande om den globala miljön. Redan i början av seklet pekade naturfilosofer som Alexander von Humboldt ut den upphöjda positionen som eftersträvansvärd, och han tog sig följdriktigt uppför många bergssidor i Sydamerika. En mer global förståelse av natursammanhangen krävde en plats där de kunde ses i en blick. Den innebar också tätare kopplingar mellan vetenskaplig kartläggning och bergsklättring. Berget uppfattades i ökande grad under 1800-talet som en privilegierad kunskapsplats. Bergstoppen erbjöd utrymme för nya typer av studier; den gav möjligheter att utveckla ett ”globalt perspektiv” på himmel och jord.

Försöken att överblicka och kartlägga stora natursammanhang växte fram parallellt med de europeiska imperiernas koloniala infrastruktur. Imperiernas geografiska utvidgning gjorde det möjligt att se planeten som en kontrollerad helhet och enhet. Till de koloniala vetenskaperna hörde definitivt Sven Hedins egen: geografin.

Samtidigt som geografiforskningen i det sena 1800-talet förankrades i vetenskapliga institutioner skedde förskjutningar i synen på fältets mål och metoder. Många geografer enades runt 1900 om att de nått ett slut på den globala kartläggning som pågått i hundratals år; kartan hade inte längre några ”vita fläckar”. Med andra metaforer kunde geografer som fransmannen Jean Brunhes hävda att ”burens gränser” var nådda. Planetens ändliga rum måste nu i stället förstås på mer ”intensiva” och ”vertikala” sätt.

I denna breda tendens i geografiforskningen får Sven Hedins många panoramor en klangbotten, och kontexten går att vidga än mer. Under 1800-talet utvecklades försök att skapa en panoramisk blick också i sammanhang som inte hörde till geografiforskningen eller Vetenskapsakademien. Runt 1900 skedde en serie genomgripande förändringar – i konst och litteratur lika mycket som i vetenskapen – som drev fram nya sätt att uppleva tid och rum. Överblicken blev åtråvärd också inom grenar av konst och populärkultur: en 360 graders panoramamålning, en statistisk modell eller ett flygplansfoto gav möjligheter att se större sjök av natur och kultur i en blick. Också i böckernas värld utvecklades tekniker för samtidighet: den första ”simultana boken” publicerades till exempel 1912. Den trycktes på ett två meter långt ark så att hela verket skulle ses samtidigt och blicken inte hackas upp av sidbrytningen.

Likheten med Hedins panoramiska bild är slående. Eftersom fotografierna tejpats ihop blev inte heller den geografiska blicken upphackad av bildens kanter. Och precis som Hedins foton är lagda kant i kant, övergående i varandra, låg den panoramiska bilden kant i kant med stora historiska sammanhang. Annorlunda uttryckt: det fanns en trafik, en cirkulation, mellan olika kulturella och vetenskapliga verksamheter där fotografiet var en del.

Det hopklistrade panoramat var ett sätt att både *skapa* och *cirkulera* kunskap. Hedin transporterade de kunskapsproducerande instrumenten med stor möda, hela vägen upp till 7 000 meters höjd. Kameror, papper, penslar, pennor, böcker. De möjliggjorde vetande om Himalayas struktur och de återskapade en idé om den visuella representationen som ett särskilt effektivt sätt att framställa objektiv kunskap. I boken *Transhimalaya* (1909) berättade Hedin för sina läsare att han tog för vana att rita ett panorama över hela regionen inom den horisont som respektive läger erbjöd. Det blev sammanlagt 552 panoramor. Utifrån det hopklistrade panoramat blir det möjligt att se en historia om den punkt från vilken överblicken skapas.

★

Sven Hedins liv tecknas på ett hagiografiskt sätt i Eric Wennerholm, *Sven Hedin: En biografi* (Stockholm, 1978) och på ett mer omfattande och mindre hyllande sätt i Axel Odelberg, *Äventyr på riktigt: Berättelsen om upptäckaren Sven Hedin* (Stockholm, 2008). Citaten från Hedins böcker kommer från Sven Hedin, *Asiatiska äventyr: I urval av Eric Wennerholm* (Stockholm, 1980); *Mitt liv som upptäcktsresande* (Stockholm, 1930); *Från pol till pol* (Stockholm, 1911); *Transhimalaya: Upptäckter och äfventyr i Tibet* (Stockholm, 1909). Diskussionen i Vetenskapsakademien om luftskepp finns i Akademiens protokoll den 22 oktober 1924. Beskrivningar av naturvetenskapliga discipliner med ambitionen att finna globala naturmönster finns i Jeremy Vetter (red.), *Knowing Global Environments: New Historical Perspectives on the Field Sciences* (New Brunswick, 2011). Studier av bergsbestigning och vetenskap finns i David Aubin, Charlotte Bigg & Philipp Felsch, "Introduction: The laboratory of nature – science in the mountains", *Science in Context*, vol. 22:3, 2009. Kopplingen mellan imperialism och strävan att se planeten som en kontrollerad enhet behandlas bland annat i Deborah Coen, James Rodger Fleming & Vladimir Jankovic (red.), *Intimate Universality: Local and Global Themes in the History of Weather and Climate* (Canton, MA, 2006). Beskrivningen av geografin som imperialistisk vetenskap, inklusive Jean Brunhes formuleringar om burens gränser, bygger på Marie-Claire Robic, "Geography", i Theodore Porter (red.), *The Cambridge History of Science: The Modern Social Sciences* (Cambridge, 2003) och på Michael Heffernan, "Histories of geography", i Nicholas Clifford m.fl. (red.), *Key Concepts in Geography* (London, 2009). För beskrivningar av bredare förskjutningar i tids- och rumsupplevelser under 1800-talet, liksom av den simultana boken, se Stephen Kern, *The Culture of Time and Space 1880–1918* (Cambridge, MA, 2009). För ett svenskt perspektiv på dessa frågor, se Anders Ekström, "Det vertikala arkivet: Om översiktsmedier och historiska svindelkänslor", i Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars (red.), *1897: Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (Stockholm, 2006).